

УДК 930.2 (929)
Інна Старовойтенко

ЛИСТИ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ПРОСОПОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО АВТОРА

У статті на основі епістолярних джерел зі спадщини відомого українського діяча к. XIX – поч. XX ст. Євгена Чикаленка досліджуються просопографічні сюжети про автора інформативно багатой кореспонденції. Основна увага сфокусована на соціально-психологічній характеристиці відомої постаті: його внутрішнього світу, особистих якостей, моральних пріоритетів, особливостей вдачі, взаємостосунків із родинним та приятельським оточеннями, настроїв та світосприйняття, психологічного та фізичного станів у різні періоди життя та обставин.

В умовах актуалізації історичних досліджень персонологічного характеру одне з провідних і відповідальних завдань відводиться просопографічним студіям, дані яких відтворюють особисте й часто унікальне у житті відомих і менш відомих історії постатей. Просопографія як галузь спеціальних історичних дисциплін відроджує те, чого бракувало в історичних дослідженнях протягом тривалого часу: соціально-психологічні портрети відомих особистостей з відображенням їхніх світоглядів, рефлексій, антропологічних особливостей, світосприйняття і його емоційно-подієвої оцінки, проявів національної ментальності, родинних зв'язків й стосунків, психологічних і фізичних станів, які часто пояснювали поведінку особи у певних обставинах, її причинно-наслідковий характер.

Значні пласти подібної інформації відклалися у джерелах особового походження, автори яких мали можливість висловлюватися щиро, безпосередньо і по-приятельськи. Така форма спонтанних, невимушених висловлювань притаманна й епістолярним джерелам, котрі часто фіксували найінтимніші пласти

інформації про приватне життя відомих діячів. Дослідники вважають листи «автобіографією і сповіддю душі», відтворенням типів соціальних особистостей¹. Д.Дорошенко назвав їх «живим» і «повнокровним» джерелом для вивчення життя і творчості відомих постатей минулого, матеріалізованою людською пам'яттю, яка допомагає проникнути у ментальність українців певної доби².

Сучасні джерелознавці вважають епістолярну спадщину кожної епохи «своєрідним її портретом, створеним свідками тогочасних подій» і «автопортретом авторів листів», джерелом для вивчення суспільної психології різних часів³.

Максимальну наближеність інформації листування до найпотаємніших пластів духовного життя людини, її індивідуального світогляду відзначила і літературознавець М.Коцюбинська, називаючи листи формою самовираження конкретної особистості, стану її душі та відображення реальної ситуації, в якій вона перебувала. Дослідниця підкреслила, що епістолярні джерела автентично відображають вдачу, настрої, пошуки шляхів для реалізації мети, уподобання своїх авторів. Вона назвала їх свідченням внутрішнім, найменш підвладним кон'юнктурі часу й цензурі внутрішній та зовнішній, та зробила висновок: «Саме листи, прочитані вдумливо, осмислені цілісно й концептуально, дають змогу передусім відчутти не замулений накіпом історії і міжособистісних стосунків тих чи інших її персонажів образ конкретної людини, допомагають розвіяти стереотипи, що склалися, або внести в них суттєві корективи...»⁴.

Справді у відвертих, щирих, приятельських епістолярних діалогах, відомі в історії автори набувають образів людей, які жили реаліями повсякденного життя. У листах вони виступали, як правило, без маски – офіційної, традиційної, упередженої. Через товариську розповідну тональність вони у більшості випадків вимальовувалися такими, якими були насправді, без сторонніх суб'єктивних оцінок та характеристик. Подібна багатогранна інформація особистого характеру розкриває внутрішній світ історичних постатей, їх ставлення до свого ото-

чення та його сприйняття, відтворює біографічні правдиві факти життя, оживляє їх оцінками та роздумами, які подано з перших вуст і доповнюють офіційний перелік заслуг відомих діячів минулого.

До спадщини, багатой на просопографічну інформацію, належить і епістолярій яскравої постаті кінця XIX – першої третини XX ст. Євгена Чикаленка (1861 – 1929). Переважна більшість його листів адресована до близьких приятелів, або добре знайомих людей, а тому вони містять сюжети не тільки громадського змісту, а й особистого, фіксують інформацію про особу Чикаленка-кореспондента, колоритно змальовують його соціально-психологічний портрет через призму взаємостосунків з родинним і приятельським оточеннями. Через глибокі психологічні рефлексії автора віддзеркалюється його індивідуальність: особисті якості вдачі, темперамент, моральний та фізичний стани у різні періоди життя, багатий внутрішній світ з переважанням у ньому типових рис національної ментальності. Діяч все життя мав непорушну патріотичну громадянську позицію, якій підпорядковувалися його поведінка, шляхетні вчинки, зважені рішення, спосіб життя та навіть родинний уклад. Ці дані у комплексному розрізі відображають Є.Чикаленка як типового представника української еліти початку минулого століття у її кращих рисах – матеріальної незалежності, жертвовності особистих матеріальних благ на громадські потреби, глибокої національної ідейності та переконаності, об'єктивно-критичного ставлення до свого оточення, в основі якого лежав критерій справедливості.

Всебічне дослідження епістолярної спадщини Є.Чикаленка дало підстави зробити висновок про те, що він належав до відкритих, відвертих і прямолінійних кореспондентів, які, як правило, не приховували власних думок та оцінок, мотивуючи свою щирість бажанням допомогти адресатові, а не нашкодити йому, чи в чомусь докорити. Тому у листах Є.Чикаленка протягом тривалого періоду його листування з різними особами, домінували тільки піклування про ближнього, моральна та мате-

ріальна допомога потребуючому, чуйне, а часто і критичне слово старшого приятеля. Це все завжди базувалося на людському розумінні тих, до кого було звернуте його слово.

Саме прямолінійність і чесність Є.Чикаленка імпонували багатьом його сучасникам, і вони її високо цінували у своїх стосунках з ним. Так, відомий письменник і етнограф Д.Маркович вважав Є.Чикаленка єдиним чоловіком серед плеяди своїх приятелів, який завжди говорив правду, а не «годував конфетками»⁵. Підставою для такого висновку став наступний випадок. Коли одного разу Д.Маркович попросився до Є.Чикаленка приїхати погостювати у його родинний маєток Перешори і запитав у листі про згоду на свій приїзд, то адресат йому чесно відповів, що не може його прийняти, бо має багато господарських справ. Така відвертість Чикаленка спонукала Марковича зробити висновок: «З цією людиною я можу жити завше у злагоді, вона не бреше і то мені було дуже, дуже приємно»⁶. Подібні оцінки вказаним якостям Є.Чикаленка давали й інші сучасники.

Просопографічна інформація нерівномірно розподілена у листах Є.Чикаленка до різних адресатів. Її репрезентативність та ступінь відвертості залежали від взаємостосунків кореспондента з адресатом. Цей критерій став визначальним у повідомленні особистих сюжетів, бо передбачалося, що особа, якій вони подавалися, була добре знайомою з приватним життям свого кореспондента, знала його родинне оточення й стосунки.

За статистичними підрахунками автора даної розвідки найбільше просопографічної інформації відкдалося у листах Є.Чикаленка, широким за хронологічним й інформативним діапазоном, до відомого громадського діяча та публіциста, який проживав і працював у Петербурзі – П.Стебницького. Вона коливалася від 5 до 7 разів (1908 – 1913 рр.) та 13–15 разів (1913 – 1914 рр.). Також у трохи меншому обсягу її виявлено у листах Є.Чикаленка до молодших приятелів: редактора газети «Рада» й публіциста А.Ніковського (коливалася від 2 до 7 разів за 1911 – 1916 рр.), публіциста С.Єфремова (у листах

1904 – 1917; 1923 – 1928 рр.), письменників В.Винниченка (1903 – 1917 рр.), М.Коцюбинського (1900 – 1913), І.Липи (1898 – 1904 рр.), у листах 1920-х рр. до галицьких приятелів М.Коса та Д.Греголинського, українських емігрантів – історика В.Липинського, редактора М.Гехтера та багатьох інших.

Отже, найбільше інформації просопографічного характеру міститься у листах Є.Чикаленка до П.Стебницького, якого він високо цінував і поважав, називаючи «надзвичайно сердечним і нещоденно розумним чоловіком»⁷. Саме цьому адресатові він найбільше довіряв свої родинні справи та секрети особистого життя і в листах до нього «виливав свою душу»: ділився інтимним і недоступним іншим. Одному з перших Чикаленко повідомив Стебницькому про кохання до небоги своєї дружини, молодшої від нього майже на 25 літ, Юлії Миколаївни Садик. Він писав, що несподівані й небажані почуття, які спалахнули у нього вже у зрілому віці, хвилювали і виснажували його три роки та довели до такого психологічного стану, що він двічі був на волосинку від самогубства, від якого, за його словами, його стримали лише неспорядковані матеріальні справи та борги⁸.

Є.Чикаленко розповів про цю ж подію свого особистого життя і В.Винниченкові. Він писав йому: «Хочеться мені вилити Вам свою душу, хочеться поділитись тим, чим болів і як видужав»⁹. Кореспондент відверто розкривав душевні муки, які тримали його 3 роки у сильній нервовій напрузі, роздратуванні, ревнощах та хворобливому стані, і передували розв'язці любовних почуттів, які треба було тримати у таємниці. Свій стан протягом тривалого часу Є. Х. описував так: «Я любив тайно, ніхто про се нічого не знав, навіть та, котру я любив. Мені ніяково було їй натякнуть, бо вона ж була як дочка мені, окрім того я боявся, що вона осміє мене, що я осоромлюсь перед дорослими дітьми, перед приятелями і знайомими. Я рвав і метав [...] Словом, у мене нема слів, щоб описати Вам мої душевні муки»¹⁰. Але розв'язка стала щасливою, оскільки почуття виявилися взаємними. І Чикаленко у другому шлюбі поєднав з Юлею свою долю майже на 20 років спільного життя. Проте його збен-

тежило драматичне ставлення до цієї події його родини: першої дружини, Марії Вікторівни, яка прожила з ним майже 25 років, та дорослих дітей, особливо дочок, які засуджували як вчинок батька, так і своєї родички. Наприклад, Вікторія писала П.Стебницькому, що зміна особистого життя зробила батька хворим та нещасливим¹¹.

Вразило Є.Чикаленка вкрай вороже ставлення дружини і дочок перш за все до Юлії, бо до неї були підібрані «найгірші епітети», обвинувачення і плітки, які вкрай погіршили стан її кволого здоров'я. Батько переживав погіршення стосунків і з дітьми, бо у 1911 р. писав В.Винниченкові, що крім Петруся, ніхто з них не зупинявся у його київському будинку під час приїзду до Києва, і зізнавався, що це йому нестерпно боліло¹². Але згодом діти змирилися з тим, що сталося і підтримували стосунки із Є. Х. та спілкувалися з ним усе життя.

З листів Чикаленка вимальовується його наполеглива, товариська, комунікабельна, вразлива, передбачлива та співчутлива людська сутність. Епістолярій свідчить, що діяч був постійно заклопотаний громадськими, видавничими справами, турботою про ближнього та бажанням йому допомогти. Видно, що Є. Х. мав темпераментну і небайдужу вдачу, близько брав до серця все, що відбувалося навколо нього, та болісно реагував на всі невдачі, особисті й громадські своєю невідступною хворобою – виразкою шлунку, з якою він прожив усе життя і яка була першою реакцією діяча на всі громадські непорозуміння. Ще в 1905 р. закордонні спеціалісти прописали Є.Чикаленкові «моральну дієту», тобто заборонили нервуватися і радили відійти від справ, які викликали переживання, роздратування та рецидиви хвороби, але він сприйняв цю рекомендацію як щось нереальне, бо не міг себе уявити на становищі «дохлого рака». Він зізнавався С.Єфремову: «Одірватись від людей, заткнувши вуха від всяких суспільних течій, т. є. посадить себе на дієту я не зможу, хоч би й хотів се зробити. Мушу вже якось і так свій вік прожити»¹³, бо те, що йому забороняли було змістом його повноцінного життя. Діяч писав А.Ніковському: «Відколи себе пам'ятаю не животів,

а кипів, горів... у всякім разі так цікавіше прожить коротше, ніж жити довше»¹⁴. Тому Є.Чикаленка бентежили й нервували громадські справи й історичні події, які стосувалися і його безпосередньо.

Як свідчать листи, сильні переживання в 1914 р., на початку Першої світової війни, у нього викликали звинувачення у державній зраді, германофільстві та сепаратизмі. Чикаленкові інкримінували участь у нараді цісаря Вільгельма II із спадкоємцем австрійського престолу Францом Фердинандом у замку Конопішті під Прагою перед війною, тому часи лихоліття діячеві доводилося жити поза центрами громадського життя. Він проживав то в родинному маєтку Перешори, то кілька разів від'їздив до санаторію у Фінляндію, у 1916 р. короткий час перебував у Москві. Про свій фізичний та моральний стан у той складний період Є.Чикаленко детально інформував П.Стебницького, С.Єфремова, А.Ніковського та інших.

Видно, що всі переживання воєнного часу викликали у Є. Х. сильне загострення його давньої хвороби. Особливо тяжку її стадію довелося пережити у 1915 р. Він писав, що став у той час зовсім непрацездатним, бо проводив у ліжку 22 год. на добу і фізично виснажився так, що навіть не міг перейти хати. П.Стебницькому і С.Єфремову Є.Чикаленко повідомляв, що хвороба зробила його «форменним інвалідом», бо, навіть лежачи, він не міг через біль повернутися на бік. Єфремову свій стан описував так: «Ще буду вчитись ходити»¹⁵, «перше було кажу, що я день біжу, а три дні лежу, а тепер доводиться казати – день ляжу, а тиждень лежу»¹⁶. Стебницькому влітку 1915 р. писав: «Моє здоров'я таке: нічого вже не болить, але сили ще так мало, що мушу лежати годин 12 в сутки, а до недавнього лежав 22 години»¹⁷, або: «День біжу, а день лежу». «Полежу, одпочину, то здоровий, а вийду, почну дратуватись, сердитись, то знов болить, знов треба лягати»¹⁸.

Є.Чикаленко зізнавався, що у той час він мріяв про манну кашу як про щось недосяжне, бо його раціон складався лише із 4-х склянок молока. Але про спокій і видужування годі було й

думати, бо все, що відбувалося навколо, доводило Чикаленка до сліз і розпачу. Восени 1915 р. йому довелося пережити за найменшого сина Івана, який захворів на тиф, згодом – за старшого сина, «білобілетчика» Левка, який був звільнений від служби, але проходив чергову переєстрацію і батько хвилювався, щоб його не забрали у резервну діючу армію. Не давали спокою борги, маловрожайність 1915 – 1916 рр. та неможливість продати хоч і невелике збіжжя зерна.

Приятелі щиро співчували хворому Є.Чикаленкові. П.Стебницький неодноразово пропонував йому приїхати на консультацію до петербурзьких лікарів, бо київським недовіряв, радив «не сідати на саме дно відчаю», а тримати себе в руках, пам'ятаючи, що будь-які переживання закінчатся для Чикаленка черговим приступом хвороби. Щоб підтримати свого адресата і хоч трохи розсіяти його песимістичні настрої, кореспондент в одному з листів надіслав йому власну думу «Пан в облозі»¹⁹. Автор в іронічно-розважливій формі зображував безвихідне становище Чикаленка-поміщика, до маєтку якого з усіх боків насувалися вороги і свої приятелі, і нещасному панові нічого не залишалось «як у льох закопатись», тобто заховатися від ворогів і друзів.

Єдиним вікном у світ у роки війни для Є.Чикаленка стали газети, які йому з Петербурга надсилав Стебницький та листи від приятелів. Крім того, довгими осінніми вечорами він писав спогади зі свого харківського студентського життя, але був незадоволений їх конспективністю, упорядковував до друку листи І.Карпенка-Карого до нього, доля яких до цього часу не відома.

З листів вимальовується і така особиста якість вдачі Є.Чикаленка як його поступливість, дипломатичність та толерантність до людей з іншим світоглядом. Вона проявлялася в тому, що він ніколи не робив «міністерського» з дискусійного питання, а всіляко шукав оптимальні шляхи його розв'язання, намагався вирішувати все у взаєморозумінні та згоді. Такого принципу закликав дотримуватися і своїх приятелів, та протистояв

усяким індивідуалістичним «вибрикам» у громадських справах. Завдяки цим якостям Є. Чикаленко зберіг доброзичливі стосунки з більшістю своїх приятелів протягом усього життя. Він зізнавався, що його основним пріоритетом у стосунках з людьми був етичний ценз і моральна чистота, незалежно від їх світогляду або політичних переконань. Тому найсильнішу відразу у цієї сильної натури викликали хитрування, кар'єризм, пошуки слави різними способами. Чикаленко відмовлявся підтримувати будь-які стосунки зі своїми вчорашніми однодумцями, якщо бачив у котромусь і з них прояви чогось подібного, бо міг пробачити тільки щирі помилки. Так, він писав В.Липинському в 1923 р. про своє ставлення до В.Винниченка, з яким його розвели на протилежні сторони барикад події української революції: «Я настільки толерантний, що не змінив свого відношення навіть до Винниченка, хоч ми стоїмо на протилежних бігунах, бо знаю, що він щиро помиляється»²⁰.

Зазначимо, що Є. Чикаленко був людиною прискіпливою і вимогливою як до себе особисто, так і до свого оточення. Він мав типову песимістичну вдачу і тому на будь-яку справу або громадський захід, як правило, дивився через окуляри скептика. Його відвертий приятель і однодумець Л.Жебуньов часто називав песимізм Чикаленка перебільшеним і зауважував йому у 1908 р.: «Одколи я знаю Вас, Ви були скептиком, а тепер – нервова хвороба, та може й інші особисті обставини обгострили Ваш настрій: на що б Ви не глянули, про щоб не подумали – усе сумно, погано, безнадійно... Я добре уявляю собі як важко жити з таким душевним настроєм, щиро співчуваю Вам і жалкую про те, горяче бажаю, щоб Ви збулись цього кошмару, але, голубе мій дорогий, стережіться переносити свій суб'єктивний настрій на громадські справи, якими займаєтесь [...], бо й на справі це одіб'ється погано і на душі Вашій ще гірше і тяжче стане...»²¹.

У листах Є. Чикаленка, як зазначалося, відобразилися деталі його родинного життя, ставлення до дітей та взаємостосунків з ними. Він виступив в образі турботливого та люблячо-

го батька великої родини, який постійно клопотався своїми дітьми. Ці сюжети знайшли своє місце особливо у кореспонденції до П.Стебницького, який добре знав всю велику родину Чикаленків. Він тривалий час спілкувався і спостерігав за старшим сином Чикаленка – Левком, який і з вересня 1909 р. пробивав собі тернистий шлях до навчання у Петербурзькому університеті. Усі роки перебування Левка у Петербурзі проходили на очах у Стебницького, навіть якийсь час у 1914 р. вони жили в одному будинку. Левко, вступивши до університету, вивчав антропологію та археологію під керівництвом професора Ф.Вовка, і П.Стебницький щиро бажав, щоб відомий вчений вивів хлопця на «широку дорогу» справжньої науки. Інколи від петербурзького кореспондента Чикаленко-батько дізнавався про Левкові справи, бо «вражий син» часто забував обзиватися до нього. Як видно, П.Стебницький іноді підтримував Левка і фінансово, коли його батькові не вдавалося вчасно продати хліб, або з якихось інших причин бракувало коштів. У таких випадках він по-приятельськи, безвідказно допомагав, бо «уважав це за свій громадський і братерський обов'язок».

З листів у деталях вимальовується ставлення Є.Чикаленка до дітей у різні періоди життя. Стає відомо, за ким з них і чому найбільше боліло та хвилювалося його серце. Видно, скільки прикростей родині і особисто Чикаленкові принесло поранення у Києві 19 жовтня 1905 р. в ході єврейського погрому сина Левка, у якого тривалий час після цього випадку не загоювала-ся прострелена права рука. Це викликало сильне хвилювання у батьків, оскільки старший брат Є.Чикаленка Іван через травму кістки помер від «костоїду». Довелося Є.Чикаленкові клопотатися і про визволення того ж Левка з в'язниці у 1909 р., куди він потрапив у ході масових арештів напередодні святкування 200-літнього ювілею перемоги у Полтавській битві. Батько звертався до впливових осіб і до приятелів, щоб вони посприяли отриманню Левком свідоцтва благонадійності для вступу до Петербурзького університету після того, як син відмовився на-

вчатися за кордоном, але був позбавлений права вчитися у провідних навчальних закладах Росії.

Не менше клопоту у батька було і з середнім сином Петрусем, який мав легковажну вдачу і не міг отримати свідоцтва про середню освіту. Тому доводилося прохати приятелів посприяти в отриманні дозволу на складання відповідних іспитів. Але справжнім випробуванням для родини Чикаленків стала служба Петруся у діючій армії у роки Першої світової війни. Батько тяжко переживав його полон і випадкову втечу з армією О.Самсонова влітку 1915 р. Невідомою йому у той час була і доля дочки Ганни, яку разом з чоловіком, німцем за національністю, Зігмундом Келлером відправили до Пермської губернії.

Усі родинні переживання виснажували Є.Чикаленка, загострували хворобу і спонукали до песимістичних висновків щодо народження дітей, яку П.Стебницький назвав «новою філософією панщини ХХІ ст.». Суть її полягала у тому, що місію народження дітей, на думку Є.Чикаленка, повинні виконувати прості люди, без ідейних переконань, бо останнім вони шкодять і гальмують їх громадську роботу. З притаманною Є.Х. дотепністю, він писав, що ідейним людям краще розводити кіз, аніж дітей. Але цю «теорію» заперечив В.Винниченко, бо вважав кайданами для громадських людей не дітей, а жінок. Він писав у 1916 р.: «Не діти, а жінки лягають ланцюгами на ноги громадським діячам. Жінки репетують, гвалтують, роблять дома пекло чоловікам і гальмують їхню діяльність, а не діти»²².

Найбільше переживань та душевних мук довелося пережити Чикаленкові в еміграції за долю синів Петруся та Івашка, що залишилися в окупованій більшовиками Україні та жили у постійній небезпеці всіляких інкримінацій. Про свій душевний батьківський біль він писав А.Ніковському, В.Липинському, С.Єфремову, М.Садовському. Зізнавався, що у сильній нервовій напрузі його тримало очікування листів від синів, душевні переживання та безсонні ночі викликала затримка кореспонденції. Є.Чикаленко писав С.Єфремову, що його в еміграції найсильніше мучив та виснажував «інстинкт продовження роду», бо за

дітей він більше переживав, як за самого себе²³. Живучи у повній безпеці та спокої, він боявся тільки листоноші, щоб той не приніс йому лихого звістки з України. Чикаленко-емігрант писав, що на чужині більший період життя фізично почував себе добре, проте тяжко хворів душею. Свій стан передавав у листі до В.Липинського так: «Як не маю довго листів з Києва, то вже місяця собі не найду – увижаються всякі страхіття, бо живуть же вони не в Європі, а в напівдикій Євразії...»²⁴.

У годину небезпеки, що нависала над котримсь з дітей, Є.Чикаленко писав, що найбільше любив саме того з-поміж всіх. Так, коли поранили Левка у 1905 р., батько писав П.Стебницькому, що найбільше любив свого старшого сина, а коли потрапив у 1921 р. у «советську чрезвычайку» син Петрусь, то це саме Є.Чикаленко писав і про нього В.Липинському: «Петруся я любив більше за всіх дітей (крім найменшого). Хоч він і безпутний, безшабашний, безпринципний, але він був сердечніший, щиріший за всіх; він більше за всіх любив усіх нас та й до чужих ставився з щирістю... Доля його не дає мені спати»²⁵.

Окремі деталі про родинне життя Є.Чикаленка відображені і в частково виявленому листуванні з синами Левком та Петрусем, дочками Ганною та Вікторією. Саме з цієї кількісно невеликої групи кореспонденції стають відомими основні події життя великої родини, можна дізнатися про одруження дітей, народження онуків. Вимальовуються коло родинних інтересів, заняття дітей, місця їх навчання, успіхи та невдачі, взаємостосунки з батьком, в тому числі і після його непередбаченого ніким другого одруження у 1909 р.

Вродженою рисою вдачі Є.Чикаленка була і природна скромність. Він не шукав собі лаврів слави та честі у щоденній наполегливій праці, а працював чесно та сумлінно на реальний результат. Даючи високу оцінку іншим, Є.Чикаленко дуже самокритично ставився до себе. Так, переїхавши до Києва, він характеризував себе Б.Грінченкові: «Я чоловік середнього хисту і можу бути тільки належним рядовим, не вище, а тут треба чоловіка з ініціативою, авторитетного, щоб

помирив ворогуючих і привабив всіх до одностайного діла»²⁶. Більше того, цей заслужений діяч остерігався і соромився всякої шаноби чи уваги до своєї особи навіть тоді, коли, можливо, й треба було про нього потурбуватися. Проживаючи в еміграції та перебуваючи у клініці після складної операції, він просить В.Липинського ні в якому разі не приїздити до нього і не тратити на його відвідини ні часу, ні здоров'я, а М.Гехтера – не збирати грошей на чергову операцію, бо йому зручніше було звернутися до дітей, аніж простягати руку до громади, хоча сам все життя про всіх піклувався²⁷.

Є.Чикаленко допомагав матеріально багатьом своїм відомим сучасникам, фінансував важливі громадські справи, але свою добродійність ніколи і ні перед ким не афішував, а навпаки прикривав її іменем «невідомого добродія». Видно, що під цим іменем він вислав 150 крб. хворим письменникам О.Кобилянській²⁸ та А.Тесленкові²⁹, тривалий час допомагав В.Винниченкові, коли той перебував у матеріальній та моральній скруті у період своєї вимушеної еміграції та творчих розладів. «До глибини кишені» захопила його й ідея М.Грушевського побудувати гуртожиток у Львові для студентів Львівського університету та політехніки. Він передавав вченому і організатору справи, велику суму на будівництво Академічного Дому,³⁰ фінансував у Львові в 1904–1905 рр. організацію просвітницьких курсів³¹.

Але типовим для Є.Чикаленка було те, що він соромився розповідати про свої добродійні справи і часто просив приятелів тримати їх у таємниці, тобто жив за біблійним правилом, щоб права рука не знала, що робить ліва. Тому й писав М.Грушевському у 1902 р., коли переслав йому значні кошти грошей на будівництво гуртожитку: «Мого прізвища по часописах не оголошуйте, а кажіть тільки, що «один українець з Росії»³². Чикаленка збентежило й роздратувало те, що в газети проникла інформація про його меценатство, і він знову нагадував М.Грушевському: «Прізвище моє в часописах згадуйте тільки в крайній потребі, бо я страшенно соромлюсь, коли його

виставляють в якості торби з грішми; окрім того се має багато практичних неприємностей...»³³.

Вимальовується також з листів в особі Є.Чикаленка образ турботливого й уважного приятеля, який ніколи не був байдужим до чужих проблем, а навпаки ними переймався і намагався по змозі допомогти. Традиційно він уважно вивчав своє оточення, спостерігав за талановитою молоддю, яку намагався залучити до праці на убогій українській ниві. Тому Є.Чикаленко один із перших у 1908 р. побачив у молодому маловідомому дописувачі до газети «Рада» із Одеси А.Ніковському, який тоді ще був студентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету, талановитого журналіста, звернув на нього увагу та зіграв важливу роль у його подальшій долі. Саме своїми переконаннями він наполіг на тому, щоб А.Ніковський закінчив університет, по-батьківськи запевняючи, що диплом є важливим у розвитку його дальшої кар'єри, допоміг молодій родині у складний для неї період. Тому А.Ніковський із вдячністю писав до свого адресата: «Прошу повірити, дорогий Євгене Харламповичу, що Ваша матеріальна і моральна підтримка мала для мене величезне значення: адже я мав згагалі університет кидати, бо було надто скрутно. Тепер я принаймні університет скінчив і здоровий»³⁴.

Завдяки Є.Чикаленкові А.Ніковський переїхав і до Києва, бо якби не наполегливість старшого приятеля, то, можливо, цього і не сталось би і став би він невідомим одеським вчителем, а не цінним українським громадським діячем та політиком. Є.Чикаленко мав батьківські почуття до неамбіційного, доброзичливого та веселого А.Ніковського, а тому в одному з листів писав, що з нетерпінням чекав його приїзду в Перешори не з цікавості послухати київські новини, «а просто радісно було побачити Вас... як Левка»³⁵, і зізнавався, що лічив дні до зустрічі. Запрошуючи його в гості та зважаючи на складний матеріальний стан родини Ніковських, Є.Чикаленко іноді навіть пропонував гостеві компенсувати його дорожні витрати, щоб лише побачитися і поспілкуватися. Видно, що у 1912 та 1913 рр., у

перші роки перебування у Києві без дружини, А. Ніковський, жив у київському будинку Є. Чикаленка і передавав у листах до нього цікаві побутові деталі київського життя.

А. Ніковський бачив у своєму старшому приятелеві досвідченого наставника і поважного українця не лише для себе особисто, а й для сучасного йому покоління. Він зізнавався: «Ваш досвід і авторитет дали б певність і охоту в роботі... Ваше «все те я бачив, все чув» більше як що приводить мене до пам'яті, мене, що стоїть перед подіями як теля перед новими ворітьми: Що воно таке?!»³⁶.

Є. Чикаленко по-батьківськи ставився і до талановитого журналіста та видавця С. Єфремова, у якому рано закріпився неабиякі здібності і першим його літературним спробам дав високу оцінку, пророкуючи йому велике майбутнє. Він писав в одному з листів: «Наділив Вас Бог великим талантом! Не забувайте, що се Вам говорить «лютий критик», який на все дивиться [...] скептично! Як же ж нам з Вами зробити так, щоб сей талан розвився, щоб його використовувати так як слід? Щоб його видумати, аби Ви мали змогу писати, писати і писати. [...]. Ваше ім'я повинно стати рядом з Драгомановим, Франком, у Вас на се є всі данні [...]»³⁷. Є. Чикаленко обіцяв всіляко підтримувати талант С. Єфремова та радив йому берегти своє кволе здоров'я. Він просив в одному з листів М. Грушевського якомога довше затримати невтомного Єфремова у Львові і створити йому всі умови для відпочинку, бо в Києві він «гинує» від механічної, дрібної роботи. При цьому зазначав: «Ви бачите, що ця людина вельми талановита, яка могла б оставити за своє життя великий слід, а тепер мусить загинути. Добре було б якби він пожив без діла за кордоном місяців зо скілька, одпочив би, а потім оселився де-небудь в здоровому кліматі. Все залежить від того, аби його самого перекопати, що він для нашого діла повинен берегти себе»³⁸. Є. Чикаленко неодноразово у листах запрошував невсипущого публіциста до себе в маєток на свіже повітря, відпочити від міського життя, буденних клопотів та обговорити невідкладні справи.

Однією із тактик, притаманною Є.Чикаленку, була допомога своїм приятелям не тільки матеріально, а й працевлаштуванням. Як свідчать епістолярні джерела, він часто через впливових осіб шукав вакантних посад для своїх знайомих, особливо тих, у кому бачив здібних працівників і вважав, що для їх самореалізації потрібне інше поле діяльності. Тому й залучав до Києва талановитих діячів і з провінційних міст і містечок, щоб організувати їх у потужну українську громаду: подружжя Грінченків, О.Олеся із дружиною, клопотався про працевлаштування у перспективних містах І.Липи, Ф.Шульги, В.Боровика та ін.

З листів Є.Чикаленка до С.Єфремова, які відносяться до еміграційного періоду, видно, що бажання допомоги ближньому не зникло у нього із зміною життєвих обставин. Сам вже безпомічний, втомлений життям, виснажений переживаннями, потребуючий допомоги, він через київського приятеля намагався допомогти студентові О.Батеві, який не міг отримати диплому Української Господарської академії без довідки про закінчення гімназії у Києві. Він хотів поділитися отриманим гонораром за «Спогади» з першою дружиною, Марією Вікторівною Чикаленко, яка жила злиденним життям в Україні. Є.Чикаленко просив приятелів знайти матеріальну допомогу в Україні дочці І.Карпенка-Карого Ірині, яка дуже бідувала на чужині з хворим чоловіком та двома дітьми, то пропонував надіслати для знайомого викладача необхідну для наукової роботи літературу³⁹.

Про останнє десятиліття життя Є.Чикаленка в еміграції, його фізичний й психологічний стани, матеріальні і побутові умови життя дізнаємося з його листів, виявлених у вітчизняних архівах: до С.Єфремова, М.Гехтера, М.Коса, М.Садовського, В.Старосольського, С.Стечишина, К.Студинського, С.Черкасенка; з опублікованих листів до В.Липинського. Ця надзвичайно цінна кореспонденція є джерелом для відтворення біографічних і просопографічних даних про Є.Чикаленка у період його життя у різних місцях на чужині. За листами до В.Липинського можна прослідкувати хронологію переїздів подружжя Чикаленків, яке жило, як і більшість емігрантів, як перекотиполе. Часто доводи-

лося змінювати місця проживання, шукаючи кращих життєвих умов, земляків та заробітку. Можна встановити, коли і куди переїздили Є.Чикаленко з дружиною, в яких місцях і як проживали, бо на всіх листах і листівках кореспондент вписував свою адресу. Він детально інформував приятелів про стан свого здоров'я, хворобу молодої дружини Юлії Миколаївни та її безнадійний стан у кінці 1927 р. й про свою тяжку недугу, яка звалила його з ніг восени 1928 р.

Неодноразово Є.Чикаленко песимістично писав своїм адресатам про те, що йому вже обридло жити і він виконав свою життєву місію та стомився від усього, що відбувалося навколо нього: інтриг, відчуженості багатьох земляків, безперспективності українських домагань у найближчому майбутньому, невідступних переживань. Є.Чикаленко на еміграції стає ще більшим песимістом, ніж у попередні роки. Він вважає свій шлях емігранта безповоротним на батьківщину, не вірить в успіх українських політиків і прогнозує Україні державницьке майбутнє тільки через півстоліття або ціле століття.

Є. Х., як чоловіка заможного статусу в Україні, на чужині морально пригнічували матеріальна непевність, турботи про «хліб щоденний» і безгрошів'я, які були особливо відчутними на початку еміграції, коли подружжя проживало в Австрії, і дружина змушена була щоденно працювати на фабриці, щоб вони могли якось проіснувати. Колишньому меценатові психологічно тяжко було приймати допомогу від дітей, або приятелів, бо звик він у своєму житті не брати, а віддавати. У кінці 1926 р. він сумно зізнавався С. Єфремову: «Мені вже так остогидло вишукувати ту корону, що лягаючи спати, прошу бога, щоб не встати завтра, але так, щоб не почувати, що вміраю»⁴⁰. Прикро було і від того, що часто доводилося ліктями проштовхувати собі дорогу до заробітку, а це суперечило скромній та щедрій вдачі Євгена Харлампійовича і морально пригнічувало його.

Тривалий час Є.Чикаленко мріяв переїхати з Австрії до Чехії, до курортного містечка Подебради, які стали там освітнім і

культурним центром української еміграції. Він писав М.Лехтеру: «Хочеться до гурту, бо тут я абсолютно самотній»⁴¹. Але і переїзд до Чехії, «між свої люди», не приніс Є. Х. душевного комфорту, бо потрапив він у гніздо сварок та інтриг, від яких швидко відсторонився і жив знову самотньо та замкнено, знаходячи втіху тільки в роботі. При переїзді до Подєбрадів він очолив Термінологічну комісію Української Господарської Академії, що складала спеціалізовані словники і активно поринув у словникову роботу, яка приносила йому задоволення, а в період особистого нещастя і забуття.

У Подєбрадах в умовах підозр і звинувачень у «зміновіховстві» з боку окремих земляків, Євген Харлампійович активно спілкується і з студентською молоддю, яка захоплено читала його «Спогади» з живих вуст знайомилася з історією українського відродження від початку ХХ ст., обговорювала зміст кореспонденції, що надходила і з поневоленої батьківщини.

В Україні Є.Чикаленко не збирався повертатись, бо відчував себе в Подєбрадах у повній безпеці. Він писав, що у тому курортному місті жив спокійно, бо був певний у завтрашньому дні, у тому, що його не пограбують, не наскочать несподівано проводити трус, або арешт, адже навіть померлих там ховали вночі, щоб не хвилювати відпочиваючих.

Інформував Є.Чикаленко про свої особисті та родинні справи у період еміграції і галицьких адресатів – Д.Греголинського, М.Коса, В.Старосольського, С.Стечишина, К.Студинського. С.Стечишину писав про місця проживання та заняття трьох дітей-емігрантів, про ту частину родини, яка залишилася в поневоленій більшовиками Україні, пережила і конфіскацію майна, і виселення з будинку у с. Кононівка на Полтавщині, і сплюндрування київської оселі червоноармійцями, і всі злигодні тамтешнього життя. Є.Чикаленко повідомляв С.Стечишину, що на його батьківщині за радянських часів жилося в 100 разів гірше, ніж до революції⁴².

Перенісши кілька складних операцій у 1920-і рр., що принесли тільки тимчасове покращення самопочуття, Є.Чикаленко

називав себе в останні роки життя «многостраждальним Іовом», бо йому довелося пережити тоді більше родинного горя, ніж за все життя: поховати дружину, дізнатися про арешт і смерть сина Петруся, арешт найменшого Івашка. Ці удари долі остаточно підірвали здоров'я Є. Х. У 1928 – 1929 рр. він часто потрапляв до хірургічної клініки у Празі, де знову пережив кілька операцій. Про свій стан Є. Чикаленко коротко писав у листівках до українського емігранта, редактора журналу «Prager Presse» М. Гехтера, який допоміг йому у виданні «Спогадів» та підтримував стосунки до останніх днів життя. Стан автора кореспонденції відображав його почерк. Він писав листівки Гехтеру одразу після операцій простим олівцем, видозміненим, кострубатим і поспішним почерком, а інформація у них фіксувалася тільки загальна: автор просив адресата приносити йому свіжі газети та кількома словами передавав своє самопочуття, яке, як видно, був нестабільним.

В одному з листів до М. Гехтера Є. Чикаленко описував еволюцію своїх національних поглядів, які формувалися у нього з юних років життя, коли він мріяв про козацьку Україну, запорожців у червоних жупанах, скасування ганебного Емського указу 1876 р. та запровадження української школи для народу, який хотів вчитися рідною, батьківською мовою. Але на близькі і подальші перспективи України Є. Чикаленко завжди дивився песимістично, бо добре знав національну психологію свого народу, його розпорошеність, хуторянську психологію, непоступливість, впертість. Діяч зізнавався, що у його політичні настрої значні надії вніс 1917 р., бо коли побачив на вулицях Києва запорожців, вимріяних з юності, то плакав, як дитина, переконуючись, що праця, якій віддав скільки років життя, здоров'я та коштів, не пропала марно.

Отже, в епістолярній спадщині Є. Чикаленка просопографічні сюжети займають за кількістю інформації одне з провідних місць. У близько тисячі одиниць кореспонденції цього діяча, виявленої на сьогодні, відображені індивідуальні особливості її автора: його вдача, настрої у різні періоди життя, притаманні

людські якості, фізичне самопочуття, психологічний стан, моральні пріоритети у стосунках з людьми, багатий внутрішній світ, який відображався у глибоких і проникливих рефлексіях, художніх смаках у музичному та літературному мистецтві, ставлення до свого родинного та приятельського оточення, взаємостосунки з дітьми. Унікальність виявлених епістолярних джерел полягає в тому, що вони на своїх пожовклих аркушах фіксували настрої автора на момент написання листа і в різні періоди. За тривалим листуванням можна прослідкувати еволюцію його взаємин із сучасниками, сталість або зміну світоглядних позицій. Подібної докладної інформації не знаходимо в інших джерелах.

На основі проведеного аналізу можна стверджувати, що Є.Чикаленко був цілеспрямованим українцем, який мав справді колоритний соціально-психологічний портрет. Це була сильна українська натура, яка пронесла національні почуття, як святе і невід'ємне через усі життєві перипетії. Своєю комунікабельністю, небайдужістю, бажанням прийти на допомогу, підтримати як морально, так і матеріально своїх однодумців, він користувався великою шаную і повагою у сучасників. Вони називали його шляхетним, багато в чому оригінальним «Паном», який ніколи не гордував своїм батьківським корінням, мовою, традиціями народу, до якого належав, і який безмежно любив. Тому і заслуговує багатогранна постать Є.Чикаленка гідної поваги від своїх нащадків і знання його особистої і громадської сутності, розкритої через просопографічний портрет.

1. Абросимова С. До питання джерелознавчого дослідження епістолярних комплексів (за матеріалами епістолярної спадщини Д.Яворницького) // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1998. – Ч. 2. – С. 182.

2. Дорошенко Д. В справі видання мемуарів та листування (кілька зауваг та дезидератів // Стара Україна: часопис історії та культури. – Львів, 1924. – № 9–10. – С. 139.

3. Історичне джерелознавство: Підручник для студ. історичних спец.

вищих навч. закладів / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – К.: «Либідь», 2002. – С. 426.

4. Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість. – К.: Дух і література, 2001. – С. 25.

5. Лист Марковича Д.Чикаленку Є. 14 листоп. 1913 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ).– Ф. І. – № 35608.

6. Лист Марковича Д. Чикаленку Є. 24 жовт. 1913 р. // ІР НБУВ. – Ф. І. – № 35607.

7. Лист Чикаленка Є. Липинському В. 10 квіт. 1923 р. // Українська вільна академія наук у США: Наук. зб. IV (1945–1950–1995). – Нью-Йорк, 1999. – С. 281.

8. Лист Чикаленка Є.Х. Стебницькому П.Я. 29 берез. 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III.– № 52917.

9. Лист Чикаленка Є.Х. Винниченкові В.К. 4 лют. 1909 р. // Пам'ять століть. – К., 2002. – № 1. – С. 17.

10. Там само. – С. 17.

11. Лист Чикаленко В. Стебницькому П. 28 берез. б/р. // ІР НБУВ. – Ф. III.– № 52887.

12. Лист Чикаленка Є. Винниченкові В. 26 жовтня 1911 р. // Пам'ять століть. – К., 2002. – № 6. – С. 120

13. Лист Чикаленка Є. Єфремову С. 10 берез. 1905 р. // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ (далі – ВР ІЛ). – Ф. 120.– Од. зб. 483.

14. Лист Чикаленка Є. Ніковському А. 19 берез. 1912 р. // ІР НБУВ. – Ф. 226.– № 227.

15. Листівка Чикаленка Є. Єфремову С. 11 квіт. 1916 р. // ІР НБУВ. – Ф. 317.– № 1491.

16. Листівка Чикаленка Є. Єфремову С. 24 черв. 1916 р. // ІР НБУВ. – Ф. 317.– № 1496.

17. Лист Чикаленка Є. Стебницькому П. 28 черв. 1915 р. // ІР НБУВ. – Ф. III.– № 53026.

18. Лист Чикаленка Є. Стебницькому П. 19 лип. 1915 р. // ІР НБУВ. – Ф. III.– № 53027.

19. Лист Стебницького П. Чикаленкові Є. 9 верес. 1915 р. // ІР

НБУВ. – Ф. 44. – № 807.

20. Лист Чикаленка Є. Липинському В. 10 квіт. 1923 р. // Українська вільна академія наук у США. Наук. зб. IV. – С. 280.

21. Лист Жебуньова Л. Чикаленку Є. 10 лип. [1908 р.] // ІР НБУВ. – Ф. I. – № 35463.

22. Лист Винниченка В. Чикаленкові Є. 4 лип. 1916 р. // ІР НБУВ. – Ф. 293. – № 176.

23. Лист Чикаленка Є. Єфремову С. 4 квіт. 1923 р. // Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923–1928 рр.) / Упоряд. вступ та коментарі І.М.Старовойтенко. – К., 2003. – С. 26.

24. Лист Чикаленка Є. Липинському В. 20 вересня 1927 р. // Українська вільна академія наук у США. Наук. зб. IV. – С. 317.

25/ Лист Чикаленка Є. Липинському В. 6 берез. 1921 р. // Там само. – С. 269–270.

26. Лист Чикаленка Є. Грінченкові Б. 8 листоп. 1900 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 39979.

27. Лист Чикаленка Є. Липинському В. 26 листоп. 1921 р. // Українська вільна академія наук у США. Наук. зб. IV. – С. 276.

28. Лист Чикаленка Є. Кобилянській О. 1 квіт. 1904 р. // ВР ІЛ. – Ф. 14. – Од. зб. 1032.

29. Лист Тесленка А. Чикаленкові Є. 26 травня 1911 р. // ВР ІЛ. – Ф. 6, од. зб. 96.

30. Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 19 вересня 1904 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 822. – Арк. 36–37.

31. Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 28 черв. 1904 р. // Там само. – Арк. 33–34.

32. Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 30 жовт. 1902 р. // Там само. – Арк. 12–13.

33. Лист Чикаленка Є. Грушевському М. Б/д. // Там само. – Арк. 202–203.

34. Лист Ніковського А. Чикаленку Є. Б/д. // ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 522.

35. Лист Чикаленка Є. Ніковському А. 30 берез. 1915 р. // ІР НБУВ. – Ф. 226. – № 259.

36. Лист Ніковського А. Чикаленку Є. 2 квіт. 1915 р. // ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 582.
37. Лист Чикаленка Є. Єфремову С. 10 лист. 1903 р. // ВР ІЛ. – Ф. 120. – № 475.
38. Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 30 груд. 1902 р. // ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 822. – Арк. 17–18.
39. Листи Чикаленка Є. Єфремову С. 3 січ. 1927 р., 7 берез. 1927 р. та 21 лют. 1928 р. // Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923–1928 рр.) / Упоряд., вступ та коментарі І.М.Старовойтенко. – К., 2003. – С. 57, 60, 64.
40. Лист Чикаленка Є. Єфремову С. 18 груд. 1926 р. // Там само. – С. 55.
41. Листівка Чикаленка Є. Гехтеру М. 28 берез. 1924 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4381. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 94.
42. Лист Чикаленка Є. Стечишину С. 15 серп. 1922 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2429. – Арк. 15.

Inna Starovoytenko

**YEVHRN CHYKALENKO'S EPISTOLARY HERITAGE AS
A SOURCE OF PROSOPOGRAPHIC INFORM ABOUT AUTHOR**

In this article analysis prosopographic information about the Yevhen Chykalenko (1861–1929), the famous public figure, editor, publicist, patron of literature and memorialist. Chykalenko's correspondence consists of more than one thousand letters, found out in the state archives and manuscript departments of scientific libraries. It is a varied informational source. Prosopographic information in letters reflected the individual qualities, national consciousness, conception of life, nature, temperament, family life and hobbies of author.